

A XXII. Országos Tudományos Diákköri Konferenciáról (OTDK)

Az egyetemi és főiskolai hallgatók tanulmányaik mellett végzett tudományos tevékenységének egyik megmérettetési alkalma a tudományos diákköri konferencián való szereplés. Az OTDK-t más-más felsőoktatási intézmény szervezi minden második évben, idén a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem adott otthont a rendezvénynek.

Az 1995. április 10-12. között lezajlott konferencián az ország 19 felsőoktatási intézménye, valamint a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem és az Újvidéki Egyetem képviselte magát: 11 szakon 28 szekcióba sorolva közel 380 dolgozatot mutattak be. Nagy számban születtek történelmi témájú dolgozatok: ókori, középkori és kora újkori magyar és egyetemes, új- és legújabbkori egyetemes, XIX. századi illetve XX. századi magyar történelem szekciókban összesen 70 pályamunkát ismertettek a szerzők.

A *Fons* támogatandónak ítélve az egyetemisták tudományos munkáját, a konferencián különdíjat ajánlott fel annak a pályázónak, aki a folyóirat profiljába illeszkedő (segédtudományi téma vagy levéltári kutatások eredményeinek összefoglalása) kiváló dolgozattal indult. Az előadásokat meghallgatva a szerkesztőség a különdíjat Homonnai Sarolta szegedi történészhallgatónak ítélte „*Cum sigillis abbatis et capituli Sancti Martini...*” (A pannonhalmi apátság pecséthasználata a hiteleshelyi tevékenység rendszeressé válásáig) című dolgozatának bemutatásáért.

BAK BORBÁLA

A TÖRTÉNETI MAGYARORSZÁG FÖLDRAJZA (TERMÉSZETI TÁJAK ÉS KÖZIGAZGATÁS)

Kandidátusi értekezés tézisei. Bp., 1994.*

I.

Az értekezés tárgya a címben is jelzett történeti Magyarország földrajzának, természeti tájainak és a tájakhoz köthető, illetve az azokhoz egykor szorosan kapcsolódó és az azok által nemegyszer meghatározott közigazgatási egységek változásának bemutatása. A témára vonatkozó kutatások során egyértelművé vált, hogy szükséges mind az egész ország – politikai értelemben vett, koronként változó – fogalmának, területének, mind annak kisebb, hagyományos igazgatási egységeinek (a vármegyéknek, a vidékeknek, a székeknek, a kiváltságos kerületeknek, és a katonai beosztási egységeknek), valamint a városhálózatnak topográfiai jellegű bemutatása, ismertetése.

A történeti Magyarország mint politikai egység 1920-ig kapcsolódott szorosan a Kárpát-medence területéhez. Hogy a jelen értekezés, időhatárait tekintve, mégis 1950-ig foglalkozik a témakörrel, azt részben az indokolja, hogy a két világháború között a trianoni határokat Magyarországon nem tekintették véglegesnek és annak megváltoztatására folytonos kísérletek történtek. A korszakhatár választását mindezek mellett az is befolyásolta még, hogy 1950-től, a tanácstörvény életbe lépésétől kezdődött a vizsgált közigazgatási rendszerben új, a korábbiaktól gyökeresen eltérő korszak.

Napjaink történészeinek, történeti jellegű stúdiumokkal foglalkozó kutatói jelentős részének a Kárpát-medence természeti földrajzáról rendkívül kevés ismerete van. Az e téren mutatkozó hiányok pótlása nem kis gondot jelent. A jelenlegi földrajzi kézikönyvek ugyanis – elsődlegesen – a mai politikai határok által meghatározott egyes államok földrajzát tekintik tárgyuknak. Így természetes, hogy a Magyarországgal foglalkozó földrajzi monográfiák is a mai politikai határok által közre-

* Abban a reményben bocsátjuk közre az 1995. január 25-én sikerrel megvédett disszertáció téziseit, hogy az egész mű – mely mind a középiskolai, mind a felsőoktatásban régóta hiányzó alapvető történeti földrajzi kézikönyv lehet – hamarosan megjelenik, és e könyvre ily módon felhívhatjuk az érdeklődők figyelmét. *A Szerk.*

zárt, földrajzi, szerkezeti szempontból korántsem szerves egységet alkotó terület vizsgálatát tekintik feladatuknak. Az Európa egészével foglalkozó munkák a Kárpát-medence kétségtelen zártsága, egysége helyett inkább annak tagoltságát, az egyes részterületek közötti különbségeket hangsúlyozzák.

Az egész Kárpát-medence földrajzának monografikus igényű feldolgozására a II. világháború után utoljára 1947-ben Bulla Béla és Mendöl Tibor vállalkoztak. Munkájuk ma a legjelentősebb könyvtári gyűjteményekben is szinte elérhetetlen. Így alapgondolatuknak, amely a Kárpát-medence egységét és nem az e térségben az 1920 után kialakult politikai tagoltságot hangsúlyozta, hatása mind halványabbá vált és válik.

Az 1947 óta eltelt időszakban történészek, történeti stúdiumokkal foglalkozó szakemberek nemzedékei nőttek fel úgy, hogy a történeti eseményekben, a gazdaság, a gazdálkodás változásában, az egykor volt valóság mindennapjaiban és a mindennapok kultúrájában, valamint a jogi kereteket is biztosító közigazgatási egységek alakulásában a Kárpát-medence, a földrajzi környezet szerepét, jelentőségét, ennek nemegyszer meghatározó voltát nem is érzékelték.

Mindehhez járul még az a körülmény, hogy a napjainkban mind tartalmilag, mind külső megjelenését illetően is egyre igényesebb térképeket – a fiatal történészek jó esetben csupán „nézegetik”, de az ezeken felhalmozott információkat értelmezni, hasznosítani egyre nehezebben tudják.

A fent említett két alapvető hiányosság eredményeként egyre kevesebb olyan munka is születik, amelynek szerzője – érezve a térben, a földrajzi környezetben való látás, láttatás szükségességét – az írott források adatait térképre vetítve, új, nem egy esetben minőségileg is magasabb szintű eredményre juthatna, jutna.

Magam részéről meg vagyok győződve arról, hogy a múlt feltárása, megismerése, bemutatása, a „térén kívüliség” módszerével igazán igényes eredményre nem vezethet. Mind az egykori, a magyar államnak is keretet adó Kárpát-medence földrajzának ismeretét, mind az írott források adatainak e térségben való lokalizálását, térképen való lehetséges ábrázolását a történeti megismerés elengedhetetlen eszközeinek és módszereinek tartom.

Mivel jelenlegi történeti, földrajzi szakirodalmunkból hiányzik a fenti módszerek megalapozásához szükséges ismeretek összefoglalása, és mivel a fentiek alapján mindezeket alapvetően nélkülözhetetlennek gondolom és vallom, ezért vállalkoztam annak a kutatási feladatnak elvégzésére és az eredmények összefoglalására, amely a jelenlegi hiányt pótolja és a történeti stúdiumokban a földrajzi, topográfiai szemléletnek méltó helyet biztosít.

II.

A kutatás megkezdésekor – mivel a megoldandó feladathoz minden előzmény, „minta” hiányzott – először az egyes részkérdéseket feldolgozó, vagy a földrajzi vonatkozású adatokat is tartalmazó szakirodalom áttekintése volt az elsődleges teendőm.

Az áttanulmányozott szakirodalom egyik csoportját alkotják azok a munkák, amelyek elsődlegesen földrajzi szempontú feldolgozások. Ezek főként a XX. századi természeti viszonyok, gazdaságföldrajzi sajátosságok áttekintését tették lehetővé, bár voltak közöttük olyanok is, amelyek az elmúlt korok viszonyaira is utaltak.

A természeti tájak, ezek sajátosságainak megismeréséhez az összefoglaló munkák vonatkozó részletei mellett igen jó segítségül szolgáltak azok a néprajzi feldolgozások, amelyek egy-egy etnikai, táji csoportot mutatnak be.

Igen fontos körét képezik az áttekintett feldolgozásoknak a történeti földrajzi munkák. Ezek elsődlegesen az 1526 előtti Magyarország egyes megyéinek földrajzi, gazdasági, településtörténeti és társadalmi megismerését teszik lehetővé. Sajnálatos módon a megyénkénti feldolgozások nem adnak az ország egészére vonatkozóan, még „mozaikokból” összeállíthatóan sem teljes képet, és a történeti Magyarország egészéről csak Teleki József, 1863-ban közreadott 24 oldalnyi terjedelmű, rövid áttekintése áll rendelkezésünkre.

A közigazgatás-történeti földrajz anyagának kutatása során az összefoglaló történeti, jogtörténeti művek vonatkozó fejezeteiben szereplő adatok mellett, természetesen a részkérdések feldolgozásait is lehetett és kellett hasznosítani. Ez utóbbiak sorában voltak olyanok, amelyek egy-egy kérdés megközelítéséhez alapvető ismereteket foglaltak össze, míg mások az értekezés témájához csupán néhány, de igen fontos adattal szolgáltak. Olyan feldolgozás, amely a kutatás témájának egészéhez vezérfonalat adott volna, sajnos nem állt rendelkezésemre.

A szakirodalom áttekintésével párhuzamosan, természetesen forrásanyagot is használtam. Munkám során egyrészt elvégeztem a feldolgozásokban is idézett forrásrészletek ellenőrzését, esetenként ezeknek új értelmezését is adva, másrészt az eddigi adatokat egészítettem ki újak vizsgálatával. A források között, számukat tekintve is, jelentősek a törvények, a rendeletek, a nemzetközi szerződések, a békekötések, amelyeket – szakirodalmi hivatkozás esetén – valamennyi esetben összevettem az érintett szövegekkel.

Az előzőekhez hasonlóan kiemelkedő fontosságúak voltak számomra a leíró-statisztikai iskola képviselőinek munkái, majd a matematikai statisztika korszakában a helységnévtárak sorozatai.

A fentiek mellett használtam még olyan okleveles anyagot, humanista szerzők „országleírásait, -ismertetéseit”, emlékiratot, útleírást, amelyek adatai egy-egy fejezet témájának kifejtéséhez szinte természetesen kapcsolódtak és mintegy kínálták a földrajzi jellegű elemzést.

Ugyancsak a források közé sorolhatóak azok a térképek, atlaszok, amelyek Lipszky János 1804-1808 között megjelent *Mappa generalis-ától* a ma használatos és használható történelmi atlaszokig nélkülözhetetlenek a földrajzi, topográfiai megközelítés esetében.

Az értekezés elkészítése során a forrásokat úgy igyekeztem hasznosítani, hogy azok ne csupán önmagam számára adják munkám alapját, hanem egyben a feldolgozás olvasóit is a földrajzi látásmód és szemlélet kialakítására, a térképek tudatos használatára, „olvasására” és forrásként való kezelésére ösztönözzék.

III.

Az értekezés anyagát két nagyobb egységre tagolva tárgyalom. Az első, rövidebb rész a Kárpát-medence természeti földrajzának áttekintését tartalmazza, míg a második, terjedelmesebb fejezet Magyarország közigazgatás-történeti földrajzát foglalja össze.

A Kárpát-medence természeti földrajzának bemutatása során igen hangsúlyosnak érzem egyrészt azt, hogy maga a medence Európában centrálisan helyezkedik el, másrészt, hogy földrajzi szempontból zárt egységet képez.

Az Európában elfoglalt központi fekvés a későbbi alfejezet, a környezettel kapcsolatot teremtő külső úthálózat, valamint a kereskedelem-történeti vonatkozások tisztázásánál is megerősítést nyer.

A Kárpát-medence zártságát jól bizonyítja és mutatja vízrajzi zártsága is. A vízrajz változásai, változtatásai ugyanakkor a medence legnagyobb módosulást mutató természetföldrajzi elemét vetítik elénk.

Az egyes természeti tájak bemutatása során nemcsak ezek lokalizálása volt a célom. Meggyőződésem szerint ugyanis csak ezek kellő ismeretében képzelhetőek el biztonságos, nemcsak az általánosságokban és a verbalítások szintjén mozgó gazdaságtörténeti ismeretek. A bányászat szoros kapcsolódása a Kárpátok egyes hegységeihez, vagy a források alapján bemutatatható „történelmi borvidékek” és ezek tájai, mind a földrajzi és a gazdaságtörténeti összefüggések elmélyítését szolgálják, szolgálhatják. Törekvésem volt, hogy az egyes földrajzi kistéjék gazdasági jellegzetességeinek áttekintése mellett, ezeknek a közigazgatási (vármegyei) beosztással való kapcsolata is érzékelhetővé váljék. A fejezet áttanulmányozása so-

rán kialakul az a kép, amely egyrészt a történeti megyék nevének hallatán azt a földrajzi „háttérrel” is megjeleníti, amelyet az magában foglal, másrészt érthetővé is válik bizonyos igazgatási tagoltság kialakulása, így például a Székelyföldön.

Az értekezés nagyobb része foglalkozik a közigazgatás-történeti földrajzzal. Az egyes alfejezetek értelemszerűen kapcsolódnak elsősorban a jogtörténet, a közigazgatás-történet egyes, térben is bemutatható, térhez is köthető kérdéseihez. A teljes értékű kép kialakításához azonban természetesen szorosan kapcsolódnak a bel- és külpolitika történetének, a hadtörténetnek egyes mozzanatai, eseményei is. Bizonyos kérdések tisztázásakor sor kerül ezek mellett még gazdaságtörténeti, művelődéstörténeti, egyházszerkezési kérdések bemutatására is, amennyiben földrajzi, topográfiai vonatkozásai ezt szükségessé és lehetségessé teszik.

A közigazgatás-történeti földrajz alfejezeteinek belső tagolását korszakolással jeleztem. Az egyes periódusok meghatározásánál nem törekedtem az egész anyagban azonos korszakhatárookra, hanem mindig a tárgyalat kérdéskör szempontjából fontos évköröket választottam meghatározóaknak.

A fejezetben vannak olyan kérdések (a szerveződő magyar állam fogalmának értelmezése, a korai magyar városhálózat alakulása, vagy ezzel kapcsolatban akár a korai „város” fogalmának értelmezése, a megyerendszer létrejötte), amelyekkel kapcsolatban a történeti szakirodalom nem alakított, nem alakíthatott (még) ki – akár csak a források jellege, a forrásbázis adottságai miatt sem – egységes, véglegesnek mondható álláspontot. Viták fogalmazódnak meg és jelennek meg az említett kérdésekkel kapcsolatban, és a közigazgatás-földrajzi szempontú feldolgozás során mindinkább az a vélemény alakult ki bennem, hogy ezeket az egymástól eltérő felfogású nézeteket, feltétlenül egymás mellett kell szerepeltetnem, anélkül – természetesen –, hogy a felmerülő kérdések megválaszolására, a viták eldöntésére akár kísérletet is tennék. Úgy gondolom ugyanis, hogy valamennyi álláspont lehetőséget teremt arra, hogy ezek topografikus ábrázolására sor kerüljön, ugyanakkor valamennyi ábrázolás a vitakérdések jobb megértését szolgálhatja, és lehetséges, hogy egyszer, éppen e módszer alkalmazásának jóvoltából is, végleges megoldás születhet.

A közigazgatás-történeti földrajz alapkérdésének tekintem és éppen ezért a fejezet kezdetén tárgyalom Magyarország fogalmának értelmezését, majd az ország határainak alakulását a különböző korokban. A téma forrásainak áttekintését a honfoglalás utáni, rekonstruálható állapotok bemutatása követi. Külön tárgyalást igényelt az Erdélyi-medence, valamint a Dráva-Duna vonalától délre levő területeknek a Magyar Királysággal való (ugyancsak vitákra is okot adó) kapcsolata.

Az 1526-1699 közötti korszak magyar államfogalmának tisztázásakor a területileg, politikai érdekszférákat is tekintve, három részre szakadó ország egyes ré-

szeinek a fenti periódusban bekövetkezett (szinte folytonosan változó) alakulását kellett végigkísérni.

1699, a karlócai béke után veszi kezdetét az a korszak, amelyben az egyes háborúk „eredményeként” a békeszerződések szövegei a vitatott kérdéseket, rendre, pontos határvonal kijelölésével tisztázzák, és így Magyarország fogalmának tárgyalásakor, 1947-ig az országhatár alakulásának vizsgálata válik az elsődlegessé.

Az értekezés következő alfejezete Magyarország városhálózatának alakulását vizsgálja. A téma fontosságát – a tartalmi kérdéseken túlmenően – abban is megragadhatónak vélem, hogy a városhálózat alapos ismerete is erősíti a térképen való megfelelő biztos tájékozódást, a kellő topográfiai megalapozottságot.

A magyarországi városok 1526 előtti történetének földrajzi, topográfiai vizsgálata számtalan terminológiai kérdést vet fel. A korszak egyes szakaszaiban a településhálózattal kapcsolatban, a forrásanyag alapján is, más-más kérdésre adhatunk választ, más-más kérdést tekinthetünk hangsúlyosnak. A kiváltságolás folyamata, a privilégiumok, a gazdasági szerep jellege, a városok jogi helyzetének változása mind új lehetőséget kínált a városhálózat rekonstruálására.

Az 1526-1870 közötti korszak várostörténetének egyik igen fontos kérdése a városok számának alakulása. Ebben a periódusban, bár állandó, látványos és viszonylag jól megragadható számbeli növekedés figyelhető meg, e mellett a jelenség mellett látni kell a városok gazdasági, katonai, politikai, közigazgatási és egy-egy tájban betöltött szervező szerepének folytonos változását is.

Az 1870 utáni időszakra, a polgári értelemben vett, önálló törvényhatóságoknak megalkotására, és ezek területi megoszlására, majd az ország egészén belüli ésszerű „elosztására” való törekvés figyelhető meg.

A közigazgatás-történeti földrajzi fejezet utolsó egysége a vármegyék, a székek, a vidékek, a kiváltságos kerületek, azaz a középszintű igazgatási egységek változásait kíséri figyelemmel.

A Mohács előtti időszak kétségtelenül legfontosabb kérdése a megyék megszerzésének, kialakításának folyamatáról vallott, egymástól eltérő, de egymást ki is egészítő elméleteknek áttekintése. A korai megyerendszer, a különböző jellegű világi igazgatási egységek változásának rekonstruálása máig nem tekinthető véglegesen lezárt kérdésnek. Külön tárgyalást kívánt a vármegyék és a XI-XIV. századi várispánságok mellett – a privilégiumaikkal feljogosított – önálló igazgatási szervezetben élő népek, etnikai csoportok területi elhelyezkedésének, sajátos önkormányzati rendjének vizsgálata.

A középszintű igazgatás 1526 utáni időszakában egyrészt, az oszmán hódítás folytonos változásának következtében, a megragadható és területileg is köthető megyei változások bemutatására, másrészt a katonai igazgatás egyre fontosabbá

váló és a polgári, rendi jellegű intézményektől gyökeresen különböző szervezeteinek kiépítésére és ennek ugyancsak állandó, a napi élet követelte változásaira kell a figyelmet felhívni.

Az ország közigazgatásában, az oszmán hódoltság alóli felszabadulást követő időszakban, a rendi alapokon nyugvó, de a központi kormányzat által meghatározott újjászervezés volt a fő kérdés. A XVIII. században végrehajtott változtatások, kialakult változások a vármegyék területének olyan szabályozását jelentették, amelyek az 1876. illetve az 1886. évi megyerendezésig, azaz az egységes, az ország egész területére kiterjedő polgári igazgatási rend kialakításáig, lényegesebb változás nélkül éltek tovább.

Nem tekinthetők hosszabb távon meghatározóknak, de feltétlenül említést érdemelnek azok a kísérletek is (II. József, a neoabszolutizmus rendszere), amelyek a történeti hagyományok figyelmen kívül hagyásával, teljesen új, (de csupán néhány esztendő megélő) közigazgatási beosztást szándékoztak kiépíteni az országban.

A polgári jellegű, egységes, középszintű törvényhatósági rendszer kialakítása 1876-tól 1886-ig húzódtott. A polgári megyék területének változása 1920 után szorosán kapcsolódott az ország határainak változásaihoz. Az 1950-ben életbe lépett tanácstörvénnyel pedig már nemcsak területileg változott meg középszintű igazgatásunk, hanem ennek jellegét tekintve is új korszak vette kezdetét.

Az értekezés szövegének végleges formába öntésekor, mivel a választott téma eddig szinte minden előzményt nélkülöző volt, szerkezetileg olyan megoldást választottam, hogy a feldolgozást kézikönyvként is lehessen hasznosítani. Így valamennyi kérdéskör tárgyalását egy-egy összefoglaló jellegű bevezetéssel kezdem, amelyben a legfontosabb alapfogalmak tisztázására törekedtem. E mellett utalok a bevezetésben előforduló, lokalizálható fogalmak Kárpát-medencén belüli térbeli elhelyezkedésére, szervezeti, területi sajátosságaira is. Az áttekintéseket olyan – kellő forráskritikával összeállított – adattári résszel egészítettem ki, amely a kézikönyv használóit mentesíti a gyakran nehezen elérhető forráskiadványok, helységnevtárak, leíró-statisztikai munkák átnézése, adataik összevetése alól. Végül – mivel meggyőződésem szerint a földrajzi, topográfiai ismeretek szemléletet is befolyásoló tényezőkké csak az aktív munka, a mintegy „társasági tevékenység” révén válhatnak – az egyes fejezetek lezárásaként az olvasót az anyag újragondolására, önálló feldolgozására is készített forrásszemelvényeket, az ezek feldolgozásához segítséget adó lehetőségek ismertetését és feladatokat is kapcsoltam. Úgy érzem, hogy ezzel az értekezés „elméleti” fejezeteit sikerült a „gyakorlatban” kézikönyvi, segédkönyvi használatra is alkalmassá tenni.

Az értekezés témájául választott kutatási feladat lezárásaként elkészült disszertáció – megítélésem szerint – egy, a történeti szakirodalmunkból ma még hiányzó kézikönyvtípust képvisel. Munkám nemcsak szerkezetét tekintve ítélnélhető újnak, hanem olyan tényezőnek, a földrajzinak, topográfiaiának érvényesítését törekszik szervesen a történeti ismeretekhez kapcsolni, amely tényezők hosszú éveken keresztül méltatlanul voltak háttérbe szorítottak és elhanyagoltak.

Az értekezés – kézikönyv jellege következtében – hasznosítható lehet nemcsak a történelemmel foglalkozó szakemberek, érdeklődők, kezdő kutatók, a történelem szakos, felsőoktatásban tanuló hallgatók mindennapi munkájában, hanem valamennyi olyan, történeti jellegű tudományágban (pl. levéltár, néprajz, régészet, művészettörténet, magyar nyelvészet) is, amelyben a térbeli tájékozódásnak fontos, meghatározó szerepe van.